

Noves famílies, noves identitats

Una recerca sobre les transformacions de la família a Barcelona



Joan Bestard, Xavier Roigé

Departament d'Antropologia Cultural, Universitat de Barcelona

Es tracta d'una recerca sobre els processos de construcció de noves identitats familiars a l'àrea urbana de Barcelona dins del programa de recerca de l'IPEC. El treball ha analitzat, des d'una perspectiva etnogràfica, els ràpids canvis socials i legislatius en la societat i com han donat lloc a nous models de família. La recerca ha incidit, sobretot, en la perspectiva de com s'han creat les noves identitats i com s'han anat redefinint els rols, posicions i funcions de cadascun dels membres de la família.

This research is about the process of constructing new family identities in the urban area of Barcelona, within the IPEC's research program. The study has analyzed, from an ethnographic perspective, the rapid social and legislative changes in society and how they have driven to new family models. The research mainly studied the context of how new identities had been created and how they redefined the roles, positions and functions of each member of the family.

Una recerca etnogràfica sobre les noves identitats familiars

Amb el títol que encapçala aquest article, un equip d'investigadors del CIIMU (Consorci per a la Infància i el Món Urbà) i de la Universitat de Barcelona (Departament d'Antropologia), dirigits pels signants d'aquest text, han portat a terme una recerca sobre els processos de construcció de noves identitats familiars a l'àrea urbana de Barcelona dins del programa de recerca de l'IPEC. El treball ha analitzat, des d'una perspectiva etnogràfica, els ràpids canvis socials i legislatius en la societat i com han donat lloc a nous models de família. La recerca ha incidit, sobretot, en la perspectiva de com s'han creat les noves identitats i com s'han anat redefinint els rols, posicions i funcions de cadascun dels membres de la família.

La família està experimentant profundes transformacions en les darreres dècades. Com a lloc on es construeix la identitat individual i social de les persones, aquesta institució se situa al centre vital de la societat i s'ha vist afectada pels canvis econòmics i polítics de tots aquests anys. L'estructura de les llars ha variat com a conseqüència de la disminució de la natalitat, del creixement del

nombre de vells per l'allargament de la vida i del fet que es convisqui amb un menor nombre de persones. Alhora que es produeixen aquests canvis, les relacions de parentiu —en especial, les intergeneracionals— s'han enfortit com a xarxa fonamental de relacions afectives, de suport i solidaritat: les diferents generacions coexisteixen més que mai i no és gens estranya la convivència de pares, fills i néts. Però més importants que aquests canvis, i d'això tracta aquest projecte, són els canvis culturals que està experimentant la família. En pocs anys, hem pogut veure com s'estenen models familiars que fa només una o dues dècades es consideraven inviables o fins i tot contraris a la idea de família. Així, observem la proliferació de parelles que rebutgen el matrimoni i fonamenten una relació de parella de fet; assistim a l'increment del divorci i, en conseqüència, al fet que molts fills viuen amb els seus pares separats o amb altres padrastres, madrastreres o germanastres; veiem com es reconeixen els matrimonis homosexuals i es permet legalment que puguin tenir fills en comú; contemplem com s'estenen els casos de fills procedents d'adopcions internacionals o de tractaments d'infertilitat; i contemplem la formació de nous models de paternitats i maternitats a partir de famílies monoparentals. L'objectiu d'aquesta recerca consisteix a estudiar els aspectes culturals de tots aquest nous models familiars. Com es

Paraules clau: noves famílies, matrimoni, divorci, parentalitat, identitats familiars

Keywords: new families, marriage, divorce, parentality, family identities

construeixen les noves pautes familiars? Quins termes de parentiu s'utilitzen per designar-les? Com viuen i perceben les diferents famílies els diferents aspectes de la vida familiar? Quines diferències mantenen aquestes famílies en la seva organització quotidiana, relacions intergeneracionals, relacions amb els fills, etc.?

L'objectiu d'aquesta recerca ha estat, doncs, l'anàlisi de les noves famílies (grups solitaris, parelles cohabitants, famílies recompostes, monoparentals, parelles homosexuals, etc.) en els seus aspectes culturals. La recerca s'inscriu, doncs, en la perspectiva del coneixement de les noves formes de vida de la societat catalana, entenent aquestes formes com a formes de creació de nous elements de patrimoni etnològic.

Metodologia

La recerca s'ha portat a terme des d'una metodologia qualitativa, fonamentalment a partir d'entrevistes en profunditat realitzades a Barcelona i la seva àrea. Com a trets fonamentals, hem tractat de conèixer els aspectes socioculturals que intervenen en la formació d'aquests grups familiars, com ara:

- Termes de parentiu utilitzats per referir-se a les diverses relacions familiars i forma de conceptualització dels parents a partir d'aquests termes (per exemple, en el cas dels cònjuges dels pares separats).
- Organització econòmica del grup familiar. Integració de l'economia en les xarxes de parentiu més àmplies. Intercanvis econòmics familiars.
- Distribució de rols entre els diferents membres del grup familiar. Comparació de l'assignació d'aquests rols en les noves realitats familiars i en els models conjugals tradicionals.
- Idees entorn de les relacions de parentiu, amb la consanguinitat, l'afinitat i la residència. Anàlisi de com els diversos membres de la família perceben aquestes relacions.

- Contactes entre parents, funció de suport i ajuda mútua en el cas de les noves realitats familiars.
- Cicles de vida, mobilitat i proximitat residencial dels parents entre si. Pràctiques socials i de l'hàbitat.
- Mobilitat residencial i xarxes familiars.
- Incidència d'aquests aspectes en l'organització familiar, en les necessitats d'habitatge i en les polítiques familiars.

La recerca ha tingut com a font fonamental la realització de setanta-tres entrevistes, triades a partir de criteris de diferenciació dels diferents tipus familiars. Les entrevistes no han pretès tant estudiar una mostra representativa de famílies com analitzar casos dels diferents tipus familiars. D'aquesta manera, és possible anar més enllà de les dades objectives per precisar la complexitat de les relacions familiars i de les formes de residència. S'ha pretès recollir informació qualitativa sobre les formes residencials i les relacions de parentiu de cadascuna de les formes de residència a estudiar, amb l'objectiu de comprendre en què consisteixen les relacions familiars, quin és el seu funcionament i quins són els models culturals subjacents.

Totes les entrevistes han estat gravades i transcrites, i posteriorment analitzades amb el programa de tractament de dades qualitatives Nvivo. Les entrevistes s'han basat en un qüestionari dissenyat per a la recerca, que s'ha utilitzat no tant com un qüestionari de preguntes tancades sinó més aviat com un guió dels temes a tractar, per facilitar la planificació i el desenvolupament de les entrevistes. D'acord amb això, la inclusió, l'ordre i la manera de formular les preguntes depenia, en cada cas, dels criteris de l'investigador en funció de les condicions de l'entrevista i les característiques de l'informant, i també de la informació de què disposava prèviament o a partir

de les respostes obtingudes en altres apartats.

Ateses les característiques de la temàtica de la recerca, els aspectes ètics han estat fonamentals i s'han seguit escrupolosament. Totes les entrevistes han estat fetes amb garantia de confidencialitat i anonimat, per la qual cosa les cites sempre es fan sota noms suposats procurant no donar detalls que permetin la identificació de la persona entrevistada. En el mateix sentit, en la transcripció tampoc no s'ha donat cap detall que permeti la identificació.

Per conèixer els aspectes jurídics dels divorcis i els diferents acords en relació amb els aspectes econòmics, custòdia, etc., s'han analitzat cent cinquanta sentències de casos de divorci, que ens aporten una informació complementària a les entrevistes. Les dades s'han recollit en fitxes que contenen la informació qualitativa relativa a casos concrets de divorci i els discursos legals emprats. No hem tractat de fer una anàlisi quantitativa de les sentències, sinó d'extreure'n la informació podríem dir-ne *etnogràfica*.

Finalment, s'han buidat sistemàticament les notícies referents a noves famílies (aspectes jurídics, casos específics, reivindicacions i debats públics, etc.) de diversos diaris. El buidatge permet tenir una base d'informació per aplicar sobre els diferents temes de què tracta el nostre treball, per contrastar la informació que se'n treu de les entrevistes i tenir una visió complementària.

El perquè dels canvis familiars

Quan presentàvem aquesta recerca en una Jornada celebrada a la Universitat de Münster el gener de 20112, i davant d'un auditori d'investigadors sobre la família, la pregunta que més se'ns va fer era per què a Espanya, un estat mediterrani i de tradició catòlica, s'han adoptat lleis tan liberals sobre la família en àmbits diferents com són el

divorci, el matrimoni homosexual, la reproducció assistida o les adopcions. Des de la visió europea, no deixa de sobtar que ens haguem convertit en un dels estats més avançats en matèria de legislació familiar i que la família s'hagi transformat tan ràpidament. Què ha passat? Per què aquests ràpids canvis legislatius i socials? Més famílies recompostes, més parelles de fet, més matrimonis i famílies homoparentals, un gran nombre d'adopcions internacionals i un espectacular increment de fills per reproducció assistida han canviat el paisatge familiar. Nous valors i símbols han canviat en les relacions familiars.

Respondre i explicar aquestes qüestions no és simple. Comencem amb una vinyeta etnogràfica en una clínica de reproducció assistida a Barcelona, tal com la presenta Giulia Zanini en la seva tesi doctoral sobre reproducció transnacional (Zanini, 2012). Una parella d'italians, que viatjava a Barcelona per tal de poder tenir una FIV amb donació de gàmetes, se senten afligits i dolguts per haver de viatjar a un altre país per rebre un tractament que creuen que s'ha de fer a Itàlia. «Ens afligeix pensar en el nostre país», diuen. És molt dolorosa per a ells «la idea que has d'anar a l'estranger per fer una cosa normal». Se senten infeliços en contra del seu país perquè, tot i ser tan semblant a Espanya en termes de cultura, un té una llei de reproducció assistida molt restrictiva i l'altre té una llei molt liberal. No entenen per què, sent tan similars, tenen diferents normes per a la donació de gàmetes. «El que és encara més preocupant per a mi —diu la dona— és que haguem d'anar a un país similar. Sí, nosaltres tenim el Vaticà, però aquí, és un país de tradició catòlica, un país mediterrani... i ells ho poden fer. Per què no podem fer nosaltres el mateix? És molt desagradable.»

La nostra recerca pretén respondre, en certa manera, les preguntes de la

parella italiana. D'una família institucionalitzada i considerada com la base de l'estructura social, s'ha passat a una varietat de tipus de família creada per xarxes de relacions íntimes entre persones. Les xarxes individuals i les seves relacions íntimes són el context en el qual té lloc la diversitat i la pluralitat de les famílies.

Les ràpides transformacions experimentades per la família contemporània han comportat la realització de nombrosos treballs que assenyalen l'existència de significatives variacions en la composició dels grups residencials i en l'organització domèstica. La major part dels canvis produïts en les famílies contemporànies s'expressen i mesuren en els índexs demogràfics que amb freqüència tenen un caràcter espectacular, de manera que són «les sorpreses del demògraf» (Roussel, 1989) les que en bona part assenyalen les pautes de l'estudi sobre la família actual. Aquests canvis s'interpreten sovint des de la perspectiva de la *crisi* de la família i, a la vegada, són presentats com l'expressió de profundes modificacions en els conceptes tradicionals de la família. Però tal com han assenyalat diversos autors (Stacey, 1992; Cadoret, 2002; Heuveline i Timberlake, 2004; Thompson i Amato, 1999; Bestard, 2012) és important analitzar els canvis en la família actual no solament des de la perspectiva dels canvis en les relacions conjugals, sinó també respecte a les relacions de filiació. Hi ha nous contextos en les relacions de parentiu que donen sentit als canvis en la família actual. Entenem que el nostre èmfasi en les relacions de parentiu, partint de la perspectiva analítica de l'antropologia social, presenta unes característiques pròpies en comparació dels estudis quantitius sobre la residència, més habituals.

Tres factors d'origens històrics diferents han influït en aquesta evolució de les relacions familiars. Es tracta de trets

de la societat moderna que han anat configurant els nous models familiars.

En primer lloc, *la llibertat d'elecció individual en la formació de la parella*. Hem passat de l'interès familiar al sentiment individual. L'elecció matrimonial no segueix la lògica dels interessos familiars, sinó la lògica individualista del sentiment. La sentimentalització de l'elecció matrimonial ha aconseguit el seu triomf en totes les capes de la societat. Les afinitats electives són principalment subjectives i basades en el sentiment. Aquest principi de llibertat individual ha canviat la durada del matrimoni. El dret a formar una família esdevé universal i es pluralitza. La relació de parella es dissocia de la relació parental i les famílies recompostes formen part de l'experiència de molts nens que no mantenen necessàriament les mateixes relacions de parentiu (pares, germans...) al llarg de tot el seu curs familiar. Llavors, les relacions de parentiu no vénen donades pels vincles de consanguinitat, sinó que és la relació quotidiana en el si d'una família recomposta la que crea els vincles de parentiu.

En segon lloc, *el principi d'igualtat entre gèneres*. Els moviments feministes van posar en relleu que ja no era possible formar una família seguint els rols tradicionals de gènere, és a dir, la dona dedicada a la cura de la família enfront de l'home dedicat a la feina. Aquest tipus de relació va deixar de percebre's com una qüestió privada i va ser enquadrada en els debats públics polítics. S'han d'inventar noves formes de relació parental que no vénen determinats pels antics rols de l'home i de les dones.

En tercer lloc, *la centralitat del nen/a en la formació de les relacions familiars*. Sembla una contradicció parlar de la infància com el centre de les relacions familiars quan l'índex de natalitat ha baixat bruscament i se situa entre els més baixos d'Europa. Podríem dir

que es tenen menys fills i es busca el moment adequat per tenir-los, però que s'inverteix sentimentalment més en ells. El desig de descendència s'ha individualitzat i no segueix els paràmetres d'un cicle familiar clàssic, un imperatiu de l'estructura familiar. El desig del fill ja no és un desig natural com succeïa en la família tradicional, en què era una cosa que venia donada per la mateixa característica de la relació conjugal. El desig de descendència era més aviat una necessitat, mentre que en la constel·lació familiar actual és un desig subjectiu fruit d'una elecció, un desig individualitzat i que ja no segueix els paràmetres d'un cicle familiar clàssic. Les famílies monoparentals, les mares solteres per elecció, les famílies recompostes i les famílies del mateix sexe han canviat la relació amb la descendència. La filiació indivisible i biològica ja no es contempla com l'única possible i les funcions de mares i pares han estat substituïdes per la noció de pluriparentalitat. La prevalença del sentiment sobre l'interès i la intensificació de la igualtat entre gèneres han anat canviant i diversificant el paisatge de les famílies actuals.

Principals resultats de la investigació

Resulta difícil sintetitzar en poques pàgines l'aportació de la recerca en els diferents temes analitzats. Per això, analitzarem tres grans qüestions, que constitueixen els tres grans capítols de l'informe de la recerca.

1) *Divorci i recomposició familiar.* Després d'analitzar els diferents canvis legals que han incidit en l'evolució del divorci, la recerca s'ha centrat en la recomposició familiar. Després del divorci es generen una multitud de figures diferents de la família. En aquest context, com canvien les figures del pare i la mare després del divorci? I quina és la influència d'altres figures presents en una paternitat estesa (padrastrès, aviastrès, etc.) en la redefinició de la paternitat?

Aquest capítol presenta una visió etnogràfica de diferents processos dels pares divorciats i examina com es tradueixen en les diferents concepcions de la paternitat. Hi ha tres qüestions que semblen importants. D'una banda, el procés de construcció d'una paternitat sense una residència en comú amb la mare, la qual cosa comporta que la idea de la paternitat com una figura complementària de la maternitat se substitueix per una paternitat que es mostra sovint en competició amb la figura de la mare. En segon lloc, el fet que la figura del pare es veu acompanyada generalment per altres figures que no es consideren els pares (padrastrè, madrastra) però que estan presents en la vida del fill i representen una certa competència. Finalment, en tercer lloc, hem de considerar també la relació amb els avis, que també juguen un paper clau en la redefinició de la paternitat (Roigé, 2012). El concepte de la paternitat com un aspecte complementari de la maternitat se substitueix per una figura paterna presentada sovint com a concurrent amb la figura materna, encara que la igualtat del pare i la mare rarament es porta a terme de forma absoluta (Martial, 1997: 30). Per entendre com es redefeix la figura del pare divorciat, cal tenir en compte el fet que hi ha moltes circumstàncies que tenen a veure amb la situació dels pares: la distància residencial, relacions conflictives entre els exesposos, els recursos econòmics (Solsona *et al.*, 2007; Jociles i Villaamil, 2008). En tercer lloc, també cal analitzar la influència de les relacions intergeneracionals en el procés de divorci. Amb freqüència, els avis constitueixen un ajut indispensable, de manera que el seu paper és decisiu per a la redefinició de la paternitat després del divorci.

2) *Les famílies homoparentals.* Aquest capítol tracta de la construcció de la

paternitat homoparental. Fins a les grans reformes legals que van tenir lloc principalment després de 2005 i que van permetre el matrimoni homosexual, era molt difícil poder formar una família homoparental i era impossible tenir els mateixos drets que les famílies heterosexuales. Amb aquestes reformes, resulta possible que les parelles del mateix sexe puguin ser «pares com els altres» (Cadoret, 2002). Aquestes famílies comparteixen els canvis socials derivats de la pluralitat de les relacions íntimes. La recerca ha mostrat, en els diversos casos estudiats, com la maternitat en una família homoparental femenina és una experiència compartida en la qual les dones assumeixin la mateixa responsabilitat en la cura i la criança dels nens, amb rols i funcions domèstiques acordades, que no estan marcades per patrons de jerarquia de gènere, sinó per les capacitats, els interessos i les circumstàncies. No hi ha un rol específic que vingui marcat pels supòsits culturals establerts. Han de construir-ne noves formes de filiació i aliança. Els símbols de la natura, com ara la sang, els gens o la gestació i el part, no són suficients per construir una relació de filiació. I, com en les altres noves famílies, cal reinventar les identitats familiars.

3) *Reproducció assistida i nous models reproductius.* El resultat demogràfic dels canvis en els fonaments morals de la família és la fecunditat baixa, tardana i sense vinculació al matrimoni; aquests són els aspectes més rellevants de la segona transició demogràfica de Barcelona i la seva àrea metropolitana. Però si una de les claus dels canvis en la família ha estat la separació entre procreació i sexualitat, la reproducció assistida és un bon cas d'estudi. La recerca ha analitzat, a través d'entrevistes, com la reproducció assistida construeix nous discursos i identitats en la procreació, com d'alguna manera

la reproducció assistida genera uns models diferents del que representa tenir un fill i permet l'accés a la paternitat i maternitat no només de persones que biològicament o genèticament no poden tenir descendència, sinó de situacions socials en què abans no s'imaginava la possibilitat d'una reproducció. Dones soles, parelles lesbianes que intercanvien els seus òvuls, pares homosexuals que recorren a una mare de lloguer a un país on aquesta pràctica és permesa, dones en edat no reproductiva...; són nombroses situacions i casos que ens interroguen sobre els nostres conceptes de reproducció i sobre el que representa la paternitat/maternitat. Una reproducció que es medicalitza i que ens fa qüestionar també sobre els límits ètics i morals del que una societat o una legislació pot permetre o no permetre.

Observacions finals

La recerca ha insistit, sobretot, en quatre eixos que —al nostre entendre— constitueixen les bases de la diversitat familiar: redefinició dels valors familiars; reinvençió de les identitats familiars; el paper de les generacions en la configuració de la diversitat familiar; i la interrelació entre canvis legals, econòmics, demogràfics i familiars.

Sobre la base de la diversitat familiar hi ha nous valors de parentiu que especifiquen que no hi ha una relació unívoca entre la procreació, el matrimoni i la filiació. La dissociació entre el parentiu biològic i social pot instituir un ordre simbòlic que dona sentit a la pluralitat de tipus de famílies que veiem en la nostra societat. La família, en aquest sentit, es reinventa culturalment i, en absència de normes culturals sobre la forma de comportar-se, la reestructuració de la família ha de crear noves identitats, ha de solucionar fins i tot qüestions pràctiques sobre el rol de situacions de parentiu no clares i ha d'inventar termes per definir aquestes relacions. Unes noves relacions que no afecten tan sols la relació conjugal, sinó que també hi són ben presents—en contra del que sovint es pensa— les relacions intergeneracionals. Podríem dir, fins i tot, que les relacions entre generacions es reforcen enfront de la debilitat de les relacions conjugals. Però no tot es redueix a canvis ideològics o culturals. La redefinició de les famílies és el resultat dels canvis ideològics i legislatius, però també d'estratègies d'adaptació a noves situacions econòmiques.

Al nostre país, l'evolució de les formes familiars evidencia un procés dual. D'una banda (de forma similar als canvis que s'estan produint en els

països del nostre entorn), l'increment del divorci, de la cohabitació i de les segones núpcies comporta l'aparició de noves realitats familiars que qüestionen les pautes tradicionals i suggereixen altres maneres d'entendre la família. De l'altra, detectem una gran estabilitat d'algunes de les característiques pròpies del sistema mediterrani de família, com ara la persistència d'unes fortes relacions entre parents. Ambdós processos no són antagònics ni han d'explicar-se en termes de modernitat o de tradició. Tenen a veure amb les percepcions culturals que fonamenten el nostre sistema familiar, amb la debilitat de les polítiques públiques d'assistència a la família i amb els factors socials i econòmics que incideixen en la família actual. ■

BIBLIOGRAFIA

Bestard, J. (2012) «Nuevas formas de familia». A: *Barcelona Metròpolis*, 2012, p. 2-5.

Cadoret, A. (2002) *Des parents comme les autres. Homosexualité et parenté*, Paris: Odile Jacob.

Heuveline, P.; Timberlake, J. M. (2004) «The Role of Cohabitation in Family Formation», *Journal of Marriage and Family*, 66: 1214-1230.

Jociles, M. I.; Villaamil, F. (2008) «Estrategias para evitar y obstaculizar la paternidad/maternidad de los padrastros/madrastras en las familias reconstituidas». *Revista Mexicana de Ciencia Política*, 204, p. 121-135.

Martial, A. (1997) *S'apparenter. Ethnologie des liens de familles recomposées*. Paris: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Roigé, X. (2012) «Redefinint la conjugalitat i la parentalitat». *Barcelona Metròpolis*, 2012, p. 13-20.

Roussel, L. (1989) *La famille incertaine*. Paris: Odile Jacob.

Solsona, M.; Ferrer, L.; Simó, C.; MacInnes, J. (2007) «Trayectorias familiares después del divorcio. Una revisión de las contribuciones recientes desde la demografía». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 49, p. 217-234.

Stacey, J. (1992) «Backward toward the Postmodern Family». A: Thorne, B.; Yalom, M. (ed.): *Rethinking the Family. Some Feminist Questions*. Boston University Press, p. 91-118.

Thompson, R. A.; Amato, P. R. (ed.) (1999) *The Postdivorce Family. Children, Parenting and Society*. Thousand Oaks: Sage Publications.

Zanini, G. (2008) «Regulating assisted procreation: the Italian case», *Quaderns-e*, 12/b. <http://www.raco.cat/index.php/Quaderns/CA/article/view/124415/172395>.